

Ростислав Сосса, Неоніла Падюка, Тарас Огородник

КАТАЛОГ АВСТРІЙСЬКИХ ТОПОГРАФІЧНИХ КАРТ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1870–1918 рр.)

У статті висвітлено історію формування у картографічних фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника найповнішої в Україні колекції австрійських топографічних карт і особливості створення відповідного каталогу карт.

Важливим джерелом для вивчення історичної географії та розвитку картографування західноукраїнських земель (а в окремих випадках і всієї правобережної України) кінця XVIII — початку XX ст. є австрійські топографічні карти. Завдяки високому рівню розвитку та організації австрійської військової картографії західноукраїнські землі (Галичина та Буковина), що у 1772–1918 рр. входили до складу Австрії (з 1804 р. — Австрійська імперія, з 1867 р. — Австро-Угорська монархія), неодноразово були покриті багатоаркушевыми топографічними картами у різних масштабах. Точність і докладність зображення на них географічної ситуації відповідала тогочасним достатньо високим вимогам в Австрії до виконання топографічних знімачь, проведення картоукладальних й картовидавничих робіт. Топографічні карти використовувались не тільки військовим відомством, але й для господарських, наукових та адміністративних цілей, служили основою для створення різноманітних тематичних карт.

Найповніша колекція австрійських топографічних карт в Україні зберігається у фонді кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника. Написання нашої статті обумовлене завершенням робіт зі створення каталогу «Австрійські топографічні карти українських земель (1870–1918 рр.) у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника». Актуальність видання каталогу визначається потребою використання австрійських топографічних карт для вивчення стану і змін гідрографії, рослинного покриву, населених пунктів, шляхів сполучення, адміністративно-територіального устрою, топоніміки тощо. Публікація каталогу покращить поінформованість наукових інституцій і органів державного управління

про покриття українських земель австрійськими топографічними картами та їх наявність у бібліотеці.

У каталозі подано топографічні карти масштабів 1:75 000 («Нова спеціальна карта Австро-Угорської монархії та приєднаних областей»), 1:200 000 («Генеральна карта Середньої Європи»), 1:300 000 («Генеральна карта Центральної Європи») та 1:750 000 («Оглядова карта Середньої Європи»). До каталогу включено лише аркуші топографічних карт, які покривають українські етнічні території. Українські етнічні межі означеного періоду визначено з необхідною для таких цілей точністю за етнічними картами К. Черніра¹ (Czoernig), О. Ріттиха², С. Томашівського³, Т.Д. Флоринського⁴.

Як відомо, топографічним зніманням Австрії з військовою метою займалось спочатку Австрійське Генеральне квартирмейстерство, яке виконало у 1763–1785 рр. перше топографічне знімання (Йосифінське). У 1806 р. воно ж розпочало роботи на основі кадастрової триангуляційної мережі з другого топографічного знімання (Францісканське), що були завершені вже Військово-географічним інститутом до 1869 р. Упродовж 1869–1887 рр. на основі оновленої триангуляційної мережі інститут проводить третє топографічне знімання (Франціскансько-Йосифінське). У результаті кожної такої зйомки територія австрійської держави разом з приєднаними краями була покрита топографічними картами⁵.

Високий розвиток військового топографічного знімання Австро-Угорщини у другій половині XIX — на початку XX ст. пов'язаний насамперед з успішною діяльністю Військово-географічного інституту. Кайзерівський і королівський військово-географічний інститут (К. у. К. Militärgeographische Institut) був заснований 7 січня 1839 р. у Відні шляхом об'єднання Військово-географічного інституту в Мілані (I. R. Istituto geografico militare) і Топографічно-літографічного закладу Генерального штабу армії Австрійської імперії. До 1888 р. інститут носив назву «К. К. Militärgeographisches Institut», після цього — «К. у. К. Militärgeographisches Institut». Він підпорядковувався шефові Генерального штабу австрійської армії, а з 1913 р. — безпосередньо військовому міністерству.

Після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Військово-географічний інститут у Відні було реорганізовано: з 1919 по 1921 рр. він був розділений на Федеральне геодезичне управління Австрії і Картографічний інститут. Згодом в 1923 р. повноваження у сфері геодезії та топографії передали Федеральну відомству метрології і геодезії Австрії (BAfEuV). Після включення Австрії («аншлюс») у 1938 р. до складу Німецького

рейху Картографічний інститут був об'єднаний з BAfEuV в Hauptvermessungsabteilung XIV in Wien, який проіснував до закінчення другої світової війни 1945 р.

Значним досягненням австрійської військової картографії було створення **«Нової спеціальної карти Австро-Угорської монархії та приєднаних областей»** масштабу 1:75 000. Як відомо, на основі другого Францісканського топографічного знімання, що виконували у масштабі 1:28 800 (в 1 віденському дюймі — 400 махових сажнів), було укладено «Топографічну карту Австрійської монархії» масштабу 1:144 000 у проекції Кассіні-Сольднера, яку видавали упродовж 1810–1879 рр. Проте наприкінці 1860-х років ця карта (сьогодні відома як «стара спеціальна карта») уже не відповідала вимогам армії та економічного розвитку країни, які потребували точніших і докладніших карт. У 1868 р. було видано тимчасові, а в 1875 р. остаточні інструкції для наступного третього топографічного знімання у масштабі 1:25 000 (а в околицях великих міст — у масштабі 1:12 500). За матеріалами зйомки масштабу 1:25 000 у 1873-1889 рр. було створено «Нову спеціальну карту Австро-Угорської монархії та приєднаних областей» масштабу 1:75 000, яка називалась ще Генеральною штабною картою. Карту укладено у багатогранній проекції на еліпсоїді Бесселя, довгота від острова Ферро в Атлантичному океані. Елементи географічної основи відображені відповідно до інструктивних вимог з належною точністю та докладністю. Зображення рельєфу окрім штрихів Леманна і відмивки (тінювання) уперше в топографічному картографуванні в Австрії було показано горизонталями з висотою перерізу 50 м на рівнинній території та 100 м — у гірських районах. Назви окремих аркушів спочатку означали комбінацію арабських і римських цифр (нумерація зон і колон), але після 1910 р. було прийнято нове (чотирьохцифрове) позначення. Карту розмножували у Військово-географічному інституті способом мідериту⁶.

У фонді кабінету картографії зберігається біля 2100 примірників аркушів «Нової спеціальної карти Австро-Угорської монархії та приєднаних областей», 1066 з яких припадає на територію українських етнічних земель. Станом на 1916 р. територію українських земель було відображено на 209 аркушах (у кабінеті картографії зберігається 173). Крім Галичини, Буковини й Угорської Русі, що перебували у складі Австро-Угорської монархії, виготовлено також аркуші на території, що належали до Російської імперії, сучасних Волинської, Рівненської (більша частина), Тернопільської, Хмельницької (більша частина), західної частини Вінницької областей, Підляшшя, Холмщини, Берестейщини, Пінщини⁷.

Аналіз записів у інвентарних книгах свідчить, що більшість аркушів «Спеціальної карти...» надійшли до фонду кабінету картографії протягом 1939–1949 рр. разом із картографічними збірками бібліотек Львова: Оссолінських, Наукового Товариства ім. Шевченка, Народного Дому та відділів концентрації і комплектування. Аналіз штампів на картах дає змогу прослідкувати, звідки, у свою чергу, надходили мапи до відділу концентрації та вищеназваних бібліотек.

Зокрема, згідно записів у інвентарних книгах, з Бібліотеки Оссолінських до кабінету картографії надійшло 1280 примірників аркушів «Спеціальної карти...», 448 з яких охоплюють українські етнічні землі. Треба зазначити, що тільки на 1 примірнику є штамп бібліотеки Оссолінських.

Оскільки на аркушах відсутні штампи Бібліотеки Оссолінських, ми не можемо стверджувати однозначно, що усі 1280 примірників походять саме з цієї бібліотеки, а не були перевезені до приміщення бібліотеки уже після приходу радянської влади у 1939 р. Однозначно тільки можна говорити, що з Бібліотеки Оссолінських походять 754 примірники першого видання «Спеціальної карти...» за номером 1655, що зафіксовано в інвентарній книзі картографічної збірки Бібліотеки Оссолінських.

Аналіз штампів на аркушах, що були накопичені у Бібліотеці Оссолінських, дав змогу встановити їх походження, зокрема на 62 примірниках є штампи К.к. Центральної комісії з охорони пам'яток, на 1 примірнику — Поторицької Бібліотеки, на 4 примірниках — книгарні Д.Е. Фрідляйна у Кракові, на 2 примірниках — книгарні Г. Зейфарта і Чайковського у Львові, по 1 примірнику — книгарень М. Жиборського у Коломиї, С.А. Кжижановського у Кракові. Крім того, на двох примірниках є штампи військових підрозділів.

З бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові надійшло до кабінету картографії 335 примірників аркушів «Спеціальної карти...», 277 з яких охоплюють українські етнічні землі.

З бібліотеки Народного Дому та Музею Петрушевича надійшло до кабінету картографії 149 примірників аркушів «Спеціальної карти...», 102 з яких охоплюють українські етнічні землі.

З відділів концентрації і комплектування бібліотеки надійшло до кабінету картографії 333 примірники аркушів «Спеціальної карти...», 228 з яких охоплюють українські етнічні землі.

Аналіз штампів на аркушах, що надійшли з відділів концентрації та комплектування бібліотеки і охоплюють українські етнічні землі, дав змогу встановити їх походження. Так, 30 примірників походять з

Інституту археології Львівського університету, 12 — з книгарні Г. Альтенберга у Львові (10 з яких мають одночасно штампи Інституту археології), 8 — з книгарні Губриновича і Шмідта у Львові (3 з яких мають одночасно штампи Інституту археології), 6 — з приватної бібліотеки уповноваженого будівничого у Львові Гіполіта Сливинського, 5 — з Картографічного Бюро, 5 — з бібліотеки Львівського інженера-землевпорядника Юліана Квасневського, 4 — з Центральної Адміністрації греко-католицької метрополії у Львові, по 2 примірники — з Акціонерного товариства «Атлас» та книгарні Е. Полонецького у Львові, по 1 примірнику — з кафедри містобудування Львівської політехніки, книгарні Е. Еберта у Кракові, з офіцерської бібліотеки К.к. саперного батальйону № 9 та ін.

На більшості аркушів на територію України стоять штампи «секретно». У 1949 р. у кабінеті картографії було організоване спеціальне приміщення для карт обмеженого користування⁸, де зберігались топографічні, військові та адміністративні мапи великих масштабів, в т.ч. аркуші «Спеціальної карти...».

Кількість примірників кожного аркуша становить від 1 до 24. Найбільше примірників — 24 — припадає на один аркуш Zone 6 Kol. XXX Lemberg, по 18 примірників мають два аркуші Zone 5 Kol. XXIX Rawa Ruska і Zone 8 Kol. XXXI Rohatyn, 17 примірників — один аркуш Zone 6 Kol. XXVIII Mosciska, по 16 примірників — два аркуші Zone 5 Kol. XXVII Jarosław, Zone 5 Kol. XXXII Brody, по 15 примірників — два аркуші Zone 9 XXX Bolechów і Zone 11 Kol. XXXI Nadwórna, по 14 примірників мають 6 аркушів, по 13 примірників — 9, по 12 примірників — 9, по 11 примірників — 7, по 10 примірників — 12, по 9 примірників — 9, по 8 примірників — 6, по 7 примірників — 9, по 6 примірників — 4, по 5 примірників — 7, по 4 примірники — 8, по 3 примірники — 11, по 2 примірники — 25, по 1 примірнику — 42.

У колекції австрійських топографічних карт масштабу 1:75 000, що зберігається сьогодні у фонді кабінету картографії Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника, найбільше карт і їх перевидань припадає на українську територію Галичини, райони, що інтенсивно розвивались: будівництво нових доріг, залізниць тощо. Менша кількість видань покриває передгір'я Карпат та Карпатський регіон. По 1–3 примірники припадає на українські терени, що належали до Росії та Угорської корони.

Для військових потреб гарнізонів з окремих аркушів «Спеціальної карти...» друкувались **гарнізонні карти** з позначенням у центрі аркуша

населеного пункту, де розташовувався гарнізон. У кабінеті картографії зберігається 19 примірників таких карт, з яких 7 примірників походять з картографічної збірки бібліотеки Народного Дому, 5 — з Бібліотеки Оссолінських, 1 — з Бібліотеки НТШ.

На основі аркушів карти масштабу 1:75 000 у тому ж масштабі друкувались також **карти околиць великих міст** («Umgebungskarte») з розташуванням міста у центрі аркуша. У фонді кабінету картографії зберігаються 13 примірників карт околиць Львова і 5 — Перемишля. Вони надійшли до кабінету картографії, зокрема, з картографічних збірок Бібліотек Львова: Оссолінських (6 примірників) і Народного дому (5 примірників).

Для повноти інформації щодо наявності австрійських топографічних карт у фондах бібліотеки до каталогу включено також середньомасштабні топографічні карти. Ці карти представляють інтерес здебільшого для картографів.

«Генеральна карта Середньої Європи (Generalkarte von Mitteleuropa)» масштабу 1:200 000 нараховувала 265 аркушів, з яких 48 аркушів охоплюють територію сучасної України та українських етнічних земель поза її кордонами. Карта створена на основі «Спеціальної карти ...» масштабу 1:75 000. Видання «Генеральної карти Середньої Європи» розпочалось у 1887 р. згідно наказу Військово-географічного інституту у Відні від 1 липня 1879 р. у відповідності до розробленої у 1886 р. інструкції для її укладання. Укладання аркушу карти проводили на основі 8 аркушів «Спеціальної карти ...». Назву номенклатурних аркушів визначали за осьовими меридіаном і паралеллю та назвою найбільшого населеного пункту («43° 50° Brody»). Карті надруковані у чотири фарби, неодноразово перевидавались, особливо напередодні та під час Першої світової війни у 1910-х роках. Карта охоплює територію на сході до 48°30' (лінія Київ–Одеса).

У фонді кабінету картографії зберігаються 218 примірників аркушів «Генеральної карти Середньої Європи» із зображенням українських земель. На аркушах цієї карти представлені українські землі, що входили до складу провінцій Австро-Угорської імперії: Королівства Галичини та Лодомерії, Буковини та Угорського королівства (Закарпатська область), а також Російської імперії (Гродненська, Мінська, Волинська, Подільська, Київська, Херсонська та Бессарабська губернії).

Аркуші «Генеральної карти Середньої Європи» на територію українських земель, що зберігаються у фонді кабінету картографії, переважно передані з бібліотеки Наукового товариства імені Тараса Шевченка у

Львові, решта — із бібліотек Народного Дому у Львові («Музей Петрушевича»), монастирської Чину Св. Василя Великого, «Студіону» та ін.

У кабінеті картографії також зберігаються 57 аркушів «Генеральної карти Середньої Європи» (українські етнічні землі), що вийшли друком після розпаду Австро-Угорської імперії, зокрема в 1920-их–1966 рр. Абсолютна більшість із них була видана напередодні або в перші роки другої світової війни в серпні 1939–1940 рр. Усі вони надійшли із бібліотеки Олексі Горбача (1918–1997) — українського вченого-славіста, мовознавця, професора слов'янської філології університету Франкфурта-на-Майні і Українського вільного університету в Мюнхені.

«Генеральна карта Центральної Європи (Generalkarte von Zentraleuropa)» масштабу 1:300 000 складається із 207 аркушів, із них 22 аркуші охоплюють частини території сучасної України та українських етнічних земель поза її кордонами. Середньомасштабна топографічна карта видана Військово-географічним інститутом у 1873–1878 рр. на основі похідних картографічних матеріалів другого топографічного знімання (перевидавалась до першої половини 1880-х років). Пізніше була замінена «Генеральною картою Середньої Європи» масштабу 1:200 000, укладеною за матеріалами третього топографічного знімання.

Колекція «Генеральної карти Центральної Європи» у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника невелика. До каталогу включено 16 примірників карти, які надійшли до бібліотеки із бібліотек Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові та Народного Дому у Львові.

«Оглядова карта Середньої Європи (Übersichtskarte von Zentraleuropa)» масштабу 1:750 000 видана у 1882–1886 рр. спочатку на 45, а згодом — на 54 аркушах (передавалась до 1915 р.). Карта укладена Військово-географічним інститутом на основі «Генеральної карти Центральної Європи» масштабу 1:300 000. На 10 аркушах цієї карти зображено територію українських земель. У збірці кабінету картографії зберігається всього 24 примірники карти, переважна більшість яких є примірниками першого видання і датуються 1882–1885 роками виходу у світ.

Підготовлений каталог як довідково-бібліографічний посібник адресований науковцям, спеціалістам в галузі картографії, географії, історії, бібліотечним працівникам. У виданні будуть подані допоміжні покажчики (географічний, іменний), додатки та ілюстрації карт. Каталог «Австрійські топографічні карти українських земель (1870–1918 рр.) у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефа-

ника» слугуватиме важливим інформаційно-пошуковим матеріалом для наукових й архівних установ, органів державної влади, вищих навчальних закладах тощо.

¹ *Czoernig K.F.v.* Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie : in vier Blättern / entworfen von *Karl Freiherrn von Czoernig*; herausgegeben von der Kaiserlich-koeniglichen Direction der Administrativen Statistik. — 1:864 000. — Wien: aus der Kaiserlich-koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei, 1855.

² *Pumtix A.Ф.* Этнографическая карта Европейской России / составил по поручению ИРГО действ. член онаго *А.Ф. Pumtix* под наблюдением специальной комиссии из Вице-председателя ИРГО *П.П. Семенова* и членов: *А.И. Артемьева* ... [и др.]. — 1:2 520 000, 60 верст в англ. дюйме. — СПб.: Картогр. заведение А.А. Ильина, 1875; *Pumtix А.Ф.* Карта западных и южных славян / составил *А.Ф. Pumtix*. — 60 верст в англ. дюйме. — СПб.: Картогр. заведение А.А. Ильина, [1885].

³ *Томашівський С.* Етнографічна карта Угорської Руси. — 1:300 000. — Санкт-Петербург, 1906.

⁴ *Флоринский Т.Д.* Этнографическая карта западного славянства и Западной Руси / по новейшим данным составлена профессором *Т.Д. Флоринским*; исполнена техником *В.Л. Войцеховским*; Издание С.-Петербургского Славянского Благотворительного Общества. — 40 верст в дюйме. — Киев: Лит. С.В. Кульженко, 1911.

⁵ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Либідь, 2007. — 336 с.

⁶ *Сосса Р.І., Падюка Н.В.* «Нова спеціальна карта Австро-Угорщини ...» масштабу 1:75 000 на територію України: із збірань Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України // Вісник геодезії та картографії. — 2003. — № 3. — С. 48–50.

⁷ *Übersichtsblatt der Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1:75 000 und der im Maßstabe 1:75 000 vorhandenen Auslandsblätter / K.u.k. Militärgeographisches Institut. Berichtigt bis 24.VIII.1916.* — [Wien]: K.u.k. Militärgeographisches Institut, 1916.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Архів. — Опис 1, од. зб. 258, арк. 1.